

JOHAN HANSØN HEITMAN (1664-1740)
EN NORSK SKIPPER, KARTOGRAF OG SKRIBENT

Af

HEIN MAGNUS (†)

Forfatteren, der har fundet og udgivet Heitmans søkort over Oslofjorden, fortæller her i korte træk om denne begavede nordmand, som udmærkede sig på mange områder, både som skibsfører og kartograf, som videnskabsmand og som religiøs forfatter i den spændende periode, vi kalder Holberg-tiden. Pudsigt er det, at det resultat af hans mangeartede virksomhed, som stod sig bedst op i tiden, var hans fromme andagtsbog med den noget sødladne titel »Besværede sømænds søde sjælero«.

I 1600-årene, under Norges forening med Danmark, blev kortlægningen af dobbeltrigets farvande ført ud i livet. De to danske kartografer *Bagge Wandel* (1622-83) og *Jens Sørensen* (1646-1723) gik som rimeligt var ind for at løse de nære tings problemer ved at koncentrere sig om opmålingen af de danske farvande og Østersøen. Jens Sørensen udarbejdede dog også et kort over farvandene fra den svenske grænse til Arendal. Men dette var i så lille en målestok, at resultatet blot blev et oversigtskort. Af grundlæggende betydning for udviklingen af den norske kartografi var derimod den indsats, som gjordes af nordmændene *Melchior Ramus* (1646-93) og i særdeleshed af nordlændingen *Johan Hansøn Heitman*.

Hvem var nu denne Johan Heitman? Han blev født på Sund i Hemnes i Rana i 1664. Hans far, der også hed Johan Heitman, havde været købmand i Trondhjem, men havde mistet sin ejendom ved ildebrand. Han drog derefter nordpå, hvor han drev agerbrug, handel og fragtfart på Nordland og Finnmarken. Ved siden af alt dette var han også lensmand. Sønnen tog som ungmand med på finmarksrejserne sammen med sin far, så han fik lært sømandskabet tilgavns og blev fortrolig med kystforholdene allerede i en ung alder. Efter faderens død, antagelig hen mod århundredskiftet, tog han til Bergen for at lære navigation på »Pilot-skolen«.

Navigationsskolen i Bergen var ikke den første i fællesriget. Ældst var den, som sømandskongen Christian IV lod oprette i København i 1619. Bergen, som i flere århundreder var Norges og derpå dobbeltrigets

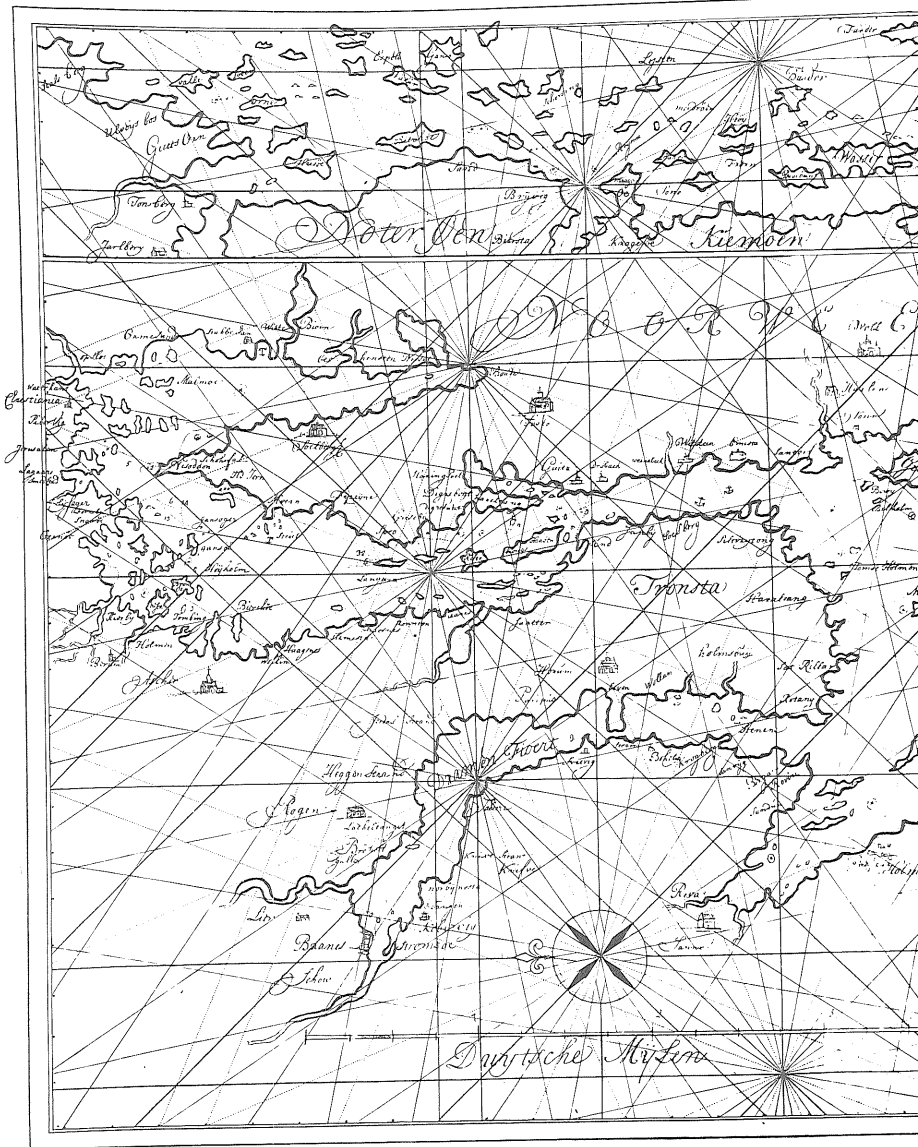
største søfartsby, fik sin navigationsskole i 1684 under skibsfartens store opsving i 1670-90'erne. Den ophørte i 1820.

Heitman var på mange områder en meget dygtig og fremsynet mand. Bortset fra hvad han havde lært af styrmandskab i Bergen, var han helt selvlært. Ved siden af sit erhverv som skipper og det, man dengang kaldte for pilot (lods), syslede han ikke så lidt både med naturvidenskab og digtning. Efterhånden som årene gik, blev han en kendt kystskipper og fik så godt et ry, at han blev kaldt »den bedste pilot i Norge«. Han fo'r også på Holland.

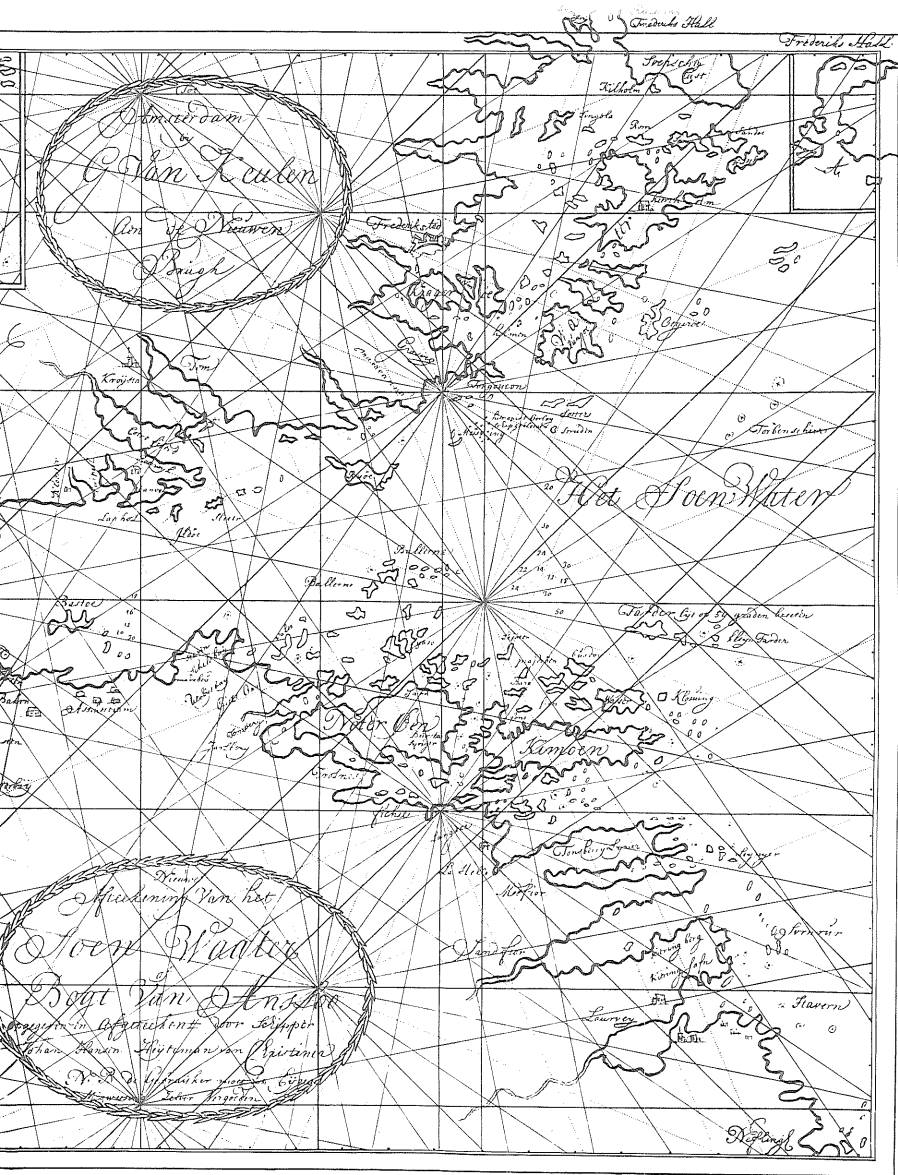
Vicestatholderen i Norge, *Frederik Gabel*, fik kendskab til Johan Heitmans dygtighed, og i 1702 bad han ham påtage sig det betydningsfulde og brydsomme arbejde at berejse de norske kyster og opmåle alle havne, fjorde og øer for så senere at udarbejde fuldstændige og nøjagtige kort over Norges kyst. I seks år arbejdede han, før han var færdig med de grundlæggende opmålinger og tegnearbejdet. Men da Gabel døde i 1708, havde han ikke længere mulighed for at få udgivet kortene med offentlig støtte. Årsagen hertil var også, at de sømilitære myndigheder i København af strategiske hensyn ikke ønskede at trykke dem for derved at forebygge, at andre lande kunne drage nytte af dem, dersom dobbeltriget kom i krig.

Heitman gjorde nu hvad gøres kunne for at få sine kort stukket i kobber og trykt i Amsterdam. Her havde på den tid de største og betydeligste kortforlæggere i Europa deres trykkerier. Men det lykkedes ikke for ham. Mange af hans originalkort er siden forsvundet, andre er kommet på afveje og er senere blevet udnyttet af andre. Nogle af hans kort blev f.eks. brugt som grundlag for bearbejdelser på kortforlæggernes tegnestuer, for så at blive trykt og udgivet som helt nye kort.

Man kender i dag kun to originalkort af Heitman. Det ene er over Oslo-fjorden og findes i Universitetsbiblioteket i Oslo. Det må være tegnet af ham i tiden mellem 1702 og 1712 til den hollandske kortudgiver *Gerard van Keulen* (udtalen Køllen), som drev det af faderen *Johannes van Keulen* grundlagte, berømte forlag i Amsterdam fra 1704-26. Kortet blev aldrig udgivet i overensstemmelse med originalen, men blev omarbejdet og først trykt 1781. Det bærer hans navn, men han har selvfølgelig ikke tegnet det personligt, da han på det tidspunkt havde været død i 40 år. Det andet originalkort, der befinder sig i Haag, er over Nordsø-området. Det blev udgivet af Gerards søn *Johannes van Keulen* under titlen »Nieuwe wassende (=voksende) Pas Caart van de geheele Noord-Zee« i stort format og stukket af C. Sepp. Det var dediceret til *Hendrik Lijnslager*, viceadmiral af Holland og Vestfrisland. Handels- og Søfartsmuseet ejer et eksemplar af dette særdeles sjældne tryk. Op-

Det rentegnede søkort over Oslofjorden: »Nieuwe Afteekening Van het Soen Waeter Bogt Van Anslø« (= Ny afgangning af Son-vandet eller Oslobugten), opmålt og tegnet af »Schipper Iohan Hansen Heyteman van Christina (!)« som kobberstikforlæg til den hollandske kortforlægger Gerard van Keulen i Amsterdam. Kortet udkom dog ikke, skønt det for sin tid var en bemærkelsesværdig præstation. Det aftegner Oslo- og Drammensfjorden med kyster, skær, øer og stednavne. Nord vender mod venstre, her findes også Christiania markeret. Betegnelsen Soen Water (= Kristiania - eller Oslofjord) findes tilbage til i hvert fald omkr. 1500 i hollandske læsekort (farvandsbeskrivelser) og på holl. søkort. Navnet henviser til den tidligere meget vigtige ladeplads Son (også skrevet Sohn, Soon, Zoen) nord for Moss. Her hentede talrige holl. skibe tømmer i ældre tid, hvilket for-

klarer farvandsbetegnelse, der selvfølgelig ikke brugtes i Norden. Navneformen Anslø er en holl. misforståelse af Oslo; den forekommer ligeledes i ældre holl. lodsbøger (også Anslø, Ansflo). Kortet er et paskort med talrige kompaslinjer til hjælp ved fastlæggelse af kursen. Der er forbavsende få lodskud. - Artiklens forfatter fremdrog kortet på Universitetsbiblioteket i Oslo og udgav det i facsimile 1969.

Johan Heitman's chart of Oslo fjord, beginning of the eighteenth century. North is left. The chart was not published until 1781, in a revised version. An outstanding piece of work for its time. Original in the library of Oslo University.

havsmanden står her nævnt som »Captein Johann Heyteman van Christiania«.

På Oslofjord-kortet er der angivet et stednavn »Missing«, liggende nord for Hvaler-øgruppen, med flg. tekst på hollandsk: Her ligger et forlist orlogsskib. Denne oplysning er helt rigtig, for i 1959 fandt en frømand vraget, og det konstateredes, at det var det dansk-norske orlogsskib »Slesvig«, som forsvandt sporløst i dette farvand i efteråret 1711. Det er besynderligt, at Heitman vidste, hvor det lå.

Heitman havde ingen mulighed for virkelig at tegne nøjagtige søkort. Til trods for at hollænderen *Willibrord Snellius* allerede i 1617 havde påvist, at trekantmålingen, trianguleringen, var det eneste absolut pålidelige grundlag for al kortlægning af landjorden og selvfølgelig også af kysterne, var denne endnu ikke taget i brug i Norge og heller ikke i Danmark, selv om *Tyge Brahe* allerede i 1596 havde opmålt Hven efter trianguleringsmetoden. Hertil kommer, at enhver længdebestemmelse på den tid var meget unøjagtig. På den baggrund var det et mesterstykke af Heitman, at han formåede at tegne et så godt kort af Oslo-fjorden.

Med de få hjælpemidler, man dengang havde til rådighed, blev navigationen selvfølgelig også meget unøjagtig. Kompasset var ganske vist godt udviklet teknisk, og Davis-kvadranten havde også tildels afløst jakobsstaven. Fra gammel tid havde man lodsøger, som angav kurs og distancer, og timeglas, gradbue og nokturnal var kendt. Sidstnævnte blev brugt for at fastslå tiden om natten, når man fulgte anvisningen på, hvilken stjerne man kunne bruge sammen med polarstjernen. Bredden bestemtes ved hjælp af solen under forudsætning af, at man havde kendskab til de fireårige soltabler, som var beregnet efter Københavns meridian. Længden gissede man så godt man kunne ved at måle skibets fart med loggen, som blev kendt i 1500-årene, og derved at udregne et bestik, men at bestemme længden nøjagtig var en absolut umulighed, og problemet blev først løst, da det endelig lykkedes englænderen *John Harrison* at fremstille et nøjagtigtgående ur, kronometret, i 1764. Det varede dog særdeles længe, inden dette nyttige instrument blev almindeligt brugt. Det var umådelig dyrt i anskaffelse, og mange betragtede det med en vis skepsis.

Langt op i tiden var der så godt som ingen fyr langs de norske kyster, og på land var der kun et fåtal af faste sømærker. Sejladsen var i højeste grad risikobetonet, og den søfarende måtte ofte ligge og krydse ud for kysten, indtil han fik den rigtige landkending. Ved hjælp af håndlodet kunne man måle dybden i urent farvand. Et søkort var næsten uundværligt, selv om det ikke var helt nøjagtigt. Dog som *Ludvig Holberg* siger: »Et er et søkort at forstå, et andet skib at føre«.

Besværede Søe-Mands
søde
Siele-Roe
eller
andelig Lysthauge,
hvor
troende Siel søger sin Hvile i Gud,
og
di hans sande Frygt sig andægtig forlyster
anseende
en hellige Skriftes Trøste-Sprog
som vederqvægende Blomster,
og taler med sin Gud
udi
stikke, Bonner og Psalmer,
eenfoldeligen samlet og ved dette
Trettende Dplag
værkelig fermeret og forbedret af en Søe-Mand
der har seet og fernummet, at
Jesus Hielper Sine Helgene Mægtelig.

Kjøbenhavn, 1867.

Trykt hos og forlagt af J. S. Schultz.

T.v. Heitmans andagtsbog med den for os løjerlige titel må have appelleret enormt til datidens pietistisk påvirkede kredse, men også til søens folk længe derefter. Den udkom 1730 og oplevede mindst 18 oplag. Handels- og Søfartsmuseet ejer et par udgaver af den. Her afbildes titelbladet fra 13. oplag, trykt i København 1867, morsomt nok nøjagtigt med originalens ordvalg og retskrivning, helt uden forsøg på modernisering. Forfatterens navn er, som det ikke sjældent forekom i datiden, skjult i sidste linje: *Jesus Hielper Sine Helgene Mægtelig*, altså JHSHM: Johan Hansøn Heitman. T.h. titelbladet til Heitmans mindre kendte meteorologiske skrift om solens varme, luftens kulde og nordlyset, som hans søn fik trykt 1741 efter hans død.

On the left: Heitman's book of devotions for mariners, 1730. Title page from one of many later editions. The book was in use and read right up until 1900. - On the right: title page of one of his lesser known works on meteorology, on the sun's heat, the cold air and the aurora borealis, 1741.

Da Heitman var fattig, måtte han tjene brødet til sig og sin familie ved at gå til søs som kaptajn. I 1712 fik han bestalling som kommis-

JOHAN HEITMANS
Physiske
Betænkninger,
Over
Solens Varme,
Luftens skarpe Kulde
Da
Nord-Lyset,
Sæl Erpffen besodret af Aucto-
ris Søn,
JOHAN HEITMAN.

A J O B E N S O N 1741,
trykt udi Hans Kongel. Maystis. og Univer-
sitets Bogtrykkerie, af Johan Jørgen Dopffner,
og andet sammesede tilfælde.

kaptajn, dvs. kaperkaptajn. Det var under den store Nordiske krigs tid. I 1730 fik han, 66 år gammel, sit livs store chance, idet han blev antaget som kaptajn i det Danske Ostindiske Kompagnis tjeneste i København. Han fik ostindiefareren »Den gyldne Løve« at føre til Trankebar. Men på udturen led han skibbrud på den irske vestkyst. Det medførte, at han måtte føre en proces for at få en del under bjergningen stjålet gods tilbage, og han måtte derfor opholde sig i Irland i flere år. Han kom først tilbage til København i 1739, 75 år gammel, og her døde han året efter, den 6. juli 1740.

Hans indsats gjorde sig bemærket på mange andre områder end de omtalte. Han må være født med en inderlig naturfølelse og en stærk iagttagelsesevne, for hvad han havde oplevet og set på søen, satte sit præg på ham. Han fordybede sig i naturens mærkværdigheder og studerede både *Newtons* og andres naturvidenskabelige bøger. Han skrev også om, hvad han selv havde oplevet, tænkt og eksperimenteret med.

I 1704 havde han digtet og publiceret »En ny Viise om de Søfarendes veemodige Klagemaal over deris slette Vilkaar, besværlige Arbejde og store Farer«, og senere hen i tiden, i 1730, fik han, der var dybt religiøs, udgivet en samling af bønner og religiøse betragtninger med titlen »Besværede Søe-Mænds søde Siæle-Roe eller aandelig Lyst-Hauge« med et tillæg »Søemænds aandelige Psalme-Bog til Chor-Sange Morgen og Aften, saavel som og udi stormende Veyr og andre adskillige Tilfælde« (chor(um) = andagt), med mange salmer skrevet af ham selv. I titel, form og stil er bogen præget af datidens religiøse fromhedslitteratur, men den er helt personlig og umiddelbar. Den vandt snart stor udbredelse, og de senere oplag blev tilegnet det Danske Asiatiske Kompagni (oprettet 1732), som købte mange eksemplarer til brug for de søfarende på dets skibe. Bogen kom i løbet af 150 år i mindst 18 oplag og blev endda i 1774 oversat til tysk. Den var til stor trøst for mange, ja helt op til år 1900 var den populær blandt søfolk og fiskere i Norge. Der var således næppe nogen Lofoten-farerer, som undlod at tage den med på vinterfiskeri.

Bogen var udarbejdet på Heitmans mange sørejser og havde bragt ham både megen fornøjelse men også megen møje, og mange vanskeligheder havde han måttet overvinde, før han fik den udgivet. Han fik tilladelse dertil i 1722, men først i 1730 fandt han mulighed derfor; måske måtte han selv betale trykningen. Sine øvrige arbejder nåede han ikke at få trykt. Det var hans sønner *Johan* og *Andreas Heitman* - den sidste en betydelig kartograf - der fik udgivet disse efter hans død.

Om hans meteorologiske skrift »Physiske Betænkninger, Over Solens Varme, Luftens skarpe Kuld og Nord-Lyset« (København 1741)

siger *Holberg* i sine epistler noget, som også vore dages naturforskere kan slutte sig til: »Man seer, at Autor ingen Slave haver været af andres Meeninger, men at han haver søgt ved egen Meditation og ved egne Experimenter at formere et System, hvilket, hvorvel det ikke er antageligt, dog ikke bør foragtes«.

Johan Heitman havde også udarbejdet en sømandskalender for årene 1725-50, men den blev aldrig trykt. Under dette arbejde havde han fundet de mange fejl, som de gældende tidsregninger var befængt med, og havde skrevet et udførligt reformforslag: »Eenfoldige Betænkninger over den Julianiske og Gregorianiske Calender, med Anviisning til at indrette en ny Calenders Stiil«. Dette skrift havde han færdigt i 1723, men den latinske oversættelse var så ubrugelig, at den måtte kasseres, og bogen blev først approberet og trykt i 1742. Det var hans mening at kalde sin egen foreslåede tidsregning »Stilus Christianus«, fordi hans tanker både var knyttet til kristendommen og til de mange Christian'er af den oldenborgske kongeslægt; måske tænkte han også på byen Christiania, hvori han boede, da han arbejdede med problemerne. Materien var bearbejdet ud fra et nyt, praktisk ræsonnement og var helt på højde med datidens bedste astronomiske viden, men ideen var for radikal for sin tid. Bogen gled upåagtet ind i den grå tåge, og den blev ikke oversat til fremmede sprog.

Om Johan Heitman kan man med rette sige: »Få bliver profeter i deres eget fædreland«.

NOTE

Artiklen er oversat fra norsk af Henning Henningsen. - Forfatteren døde inden trykningen.

Ud fra en på det Kgl. Bibliotek bevaret skibsdagbog, ført af styrmand Smidt (Ny kgl. Saml. 2168.2^o) og stof i Handels- og Søfartsmuseets kartoteker kan der fortælles følgende om Ostindisk Kompagnis fregat »Den gyldne Løve« og det i teksten omtalte forlis.

Kompagniskibet (på 22 kanoner) var købt i Amsterdam 1727 og afgik samme efterår til Trankebar og Atchin (Sumatra). Efter en lang rejse kom det hjem til København i sept. 1729. I maj 1730 ansattes Heitman som kaptajn på skibet. Det afsejlede fra København til Trankebar 21. okt. 1730, men rejsen blev hæmmet af modvind, tåge og storm. Den 8. nov. om aftenen, da man var ud for Irlands vestkyst, varskoede udkikken pludselig, at der var land forude. Den hvide brænding sås tydeligt i mørket, og man prangede sejl (satte alle sejl til) for at slippe væk fra den farlige klippekyst. Skibet drev ind mod Shannons munding, og i stormen og søgangen var det umuligt at undgå stranding. Heldigvis stødte det ikke mod klipperne, hvorved det ville være blevet knust og ingen reddet, men gik på grund ved Ballyheige. Masterne måtte kappes, men vraget stod sikkert, og alle kom frelst i land. Strandbefolkningen, der øjnede deres egen fordel, løb langs stranden »som vilde bæster«, nogle lå i klitterne og lurede på at stjæle det ilanddrevne gods. En herremand, Thomas Crosby, tilbød mandskabet herberge og hjælp dem med at redde så mange af kompagniets pengekister som muligt. På vraget blev der sat vagt, som måtte skyde med

kanonerne om natten for at forhindre irlænderne i at »spolere« skibet, og de stedlige toldbetjente og soldater hjalp danskerne. Af den medbragte pengesum til den betydelige værdi af 16.000 engelske £ i kontanter blev kun £ 5000 reddet, og selv om disse blev forvaret på herregården, blev dog 12 kister stjålet næste sommer. Det må have været bittert for Heitman, der i sin høje alderdom havde fået sit livs største og mest ærefulde maritime opgave, at måtte forblive så mange år i Irland for at søge at redde stumpene efter det forsmædelige forlis, mens fregatten »Kronprins Christian«, der forlod København et par dage senere end »Den gyldne Løve«, som det første danske skib nåede Kanton i Kina og derved blev anledning til oprettelsen af det Danske Asiatiske Kompagni (1732). I virkeligheden synes det at have været meningen, at Heitman også skulle have været gået til Kanton med »Den gyldne Løve« for at åbne op for kinahandelen (jfr. Knud Klem i Handels- og Søfartsmuseets årbog 1943, s. 81). Havde han ikke været forfulgt af uheldet, ville rejsen have været en triumf for ham. Nu blev det til en tragedie.

JOHAN HANSØN HEITMAN, NORWEGIAN SEA CAPTAIN, CARTOGRAPHER AND WRITER (1664-1740)

Summary

Heitman, who was born in 1664 in northern Norway, learned practical seamanship on the trading voyages he made with his father along the northern coast of that land. Navigation he learned at the School of Navigation in Bergen and as time went by he gained a reputation as an able skipper and pilot.

In 1702 Frederik Gabel, the deputy governor of Norway, commissioned Heitman to voyage round the coasts of Norway to survey and draw charts of them. After Gabel's death in 1708 Heitman tried to get his charts published by van Keulen, the famous map publisher family of Amsterdam, but only one of them - his chart of the North Sea - appeared. The original is preserved in the Hague. The writer of the present article has discovered another original chart by Heitman in the University of Oslo Library. It shows Oslo Fjord (see ill.) and was first published in 1781 in a revised version. With all its inaccuracies it was an outstanding piece of work for its time.

In 1712, that is during the Northern War, Heitman was made captain of a privateer. In 1730, at the age of sixty six, he got the chance of a lifetime, being appointed captain of an Eastindiaman, »Den gyldne Løve«. But on the outward voyage to Tranquebar he was unlucky enough to strand on the west coast of Ireland. The local inhabitants stole the goods that had been salvaged and Heitman had to remain in Ireland for many years to get them back by process of law. He died in Copenhagen in 1740.

Oddly enough his greatest success was a book of devotions and hymns, written in the pious style of the times and called »Sweet peace of mind for the mariner in distress« (1730). It went through at least eighteen editions and was still in use among Norwegian fishermen in 1900. After his death his sons published, in 1741, his work on meteorology, »Physical reflections on the heat of the sun, the severe cold of the air and the aurora borealis«. His other book »Simple reflections on the Julian and Gregorian calendar« came out in 1742. In it he criticized the calendar in use at the time and put forward suggestions for reforming it, which however had no practical significance.